

Menorca: del tercer boom turístic a la crisi econòmica i el paper del Pla Territorial Insular

Joan Carles Llurdés-Coit

*Departament de Geografia
Universitat Autònoma de Barcelona
joancarles.llurdes@uab.cat*

Maria Torres-Bagur

geògrafa

Resum

Els territoris i les destinacions turístiques a les últimes dècades han patit uns processos evolutius i de transformació de gran envergadura. S'han produït canvis morfològics i estructurals de gran importància que també han afectat l'illa de Menorca. D'aquesta forma, l'augment de l'activitat turística, juntament amb l'aprovació del Pla Territorial Insular i el posterior context de la crisi econòmica i la fi de la bombolla immobiliària, són els principals elements que han condicionat l'evolució de Menorca a les últimes dècades. En aquest treball es proposa fer una anàlisi d'aquests tres elements per veure quines han estat les transformacions principals que s'han esdevingut a Menorca, i com aquestes han acabat determinant el territori actual.

Paraules clau: Menorca, turisme, Pla Territorial Insular, boom turístic, urbanització, crisi.

Resumen: *Menorca: del tercer boom turístico a la crisis económica y el papel del Plan Territorial Insular*

Los territorios y los destinos turísticos han experimentado unos procesos de evolución y transformación de gran envergadura en las últimas décadas. Se han producido cambios morfológicos y estructurales de gran importancia que también han afectado a la isla de Menorca. El aumento de la actividad turística, junto con la aprobación del Plan Territorial Insular y el posterior contexto de crisis económica y el fin de la burbuja inmobiliaria,

son los principales elementos que han condicionado la evolución de Menorca en las últimas décadas. En este trabajo se propone realizar un análisis de estos tres elementos para ver cuáles han sido las principales transformaciones que se han producido en Menorca, y cómo éstas han terminado por determinar el territorio actual.

Palabras clave: Menorca, turismo, Plan Territorial Insular, boom turístico, urbanización, crisis.

Abstract: *Menorca: from the third tourist boom to the economic crisis and the role of the Insular Territorial Plan*

The territories and tourist destinations have experienced a process of evolution and transformation of large scale in recent decades. The morphological and structural changes experienced during this period are very important in this process, which also affected the Island of Menorca. Increasing number of tourists, with the support of the Insular Territorial Plan and the effects of the economic crisis, and the end of the real estate bubble, are the main elements that have conditioned the evolution of Menorca in last few decades. This paper analyses these three elements in order to study the changes that have occurred in Menorca, and how they have come to determine the territory that we have nowadays.

Key words: Menorca, tourism, Insular Territorial Plan, tourist boom, urbanization, crisis.

* * *

1. Introducció. Objectius i metodologia

Amb l'entrada del turisme i la seva expansió al últims decennis, l'illa de Menorca ha patit unes transformacions socials, econòmiques i territorials de gran calat. L'objectiu principal d'aquest article és analitzar-les a partir de la dècada dels 90 fins a l'actualitat; es tracta d'un període de 25 anys en el qual el protagonisme del turisme ha anat guanyant pes, de forma que una bona part dels canvis que s'hi han succeït no es poden explicar sense tenir en compte aquesta activitat, oimés quan s'ha caracteritzat, aquí també, per apostar per un model amb trets més pròpiament fordistes.

També és cert que no es pot entendre el paper del turisme si s'estudia aïlladament, sense posar-lo en relació amb la planificació territorial. Això ens porta a un segon objectiu com és veure com certes polítiques territorials són un bon punt d'inflexió respecte els canvis que es produeixen en un espai concret. S'analitza si amb el Pla Territorial Insular de Menorca (PTI) del 2003, l'illa va començar a introduir les bases per a un model territorial i econòmic que trenqués amb el model vigent fins aleshores. I aquesta no ha estat, però, l'única iniciativa rellevant en aquesta línia de canvi ja que, per exemple, cal no oblidar la declaració de Menorca com a Reserva de la Biosfera de l'any 1993. Finalment, un tercer objectiu és comprovar com a la darrera dècada aquest creixement turístic

ha iniciat un període d'alentiment, no tan sols per la implementació del PTI sinó que de ben segur també hi ha tingut un paper decisiu l'inici de la crisi econòmica i l'esclat de la bombolla immobiliària a partir del 2008.

La metodologia seguida en l'elaboració de l'article s'ha basat, d'una banda, en l'anàlisi de determinats indicadors quantitativs i, de l'altra, en una cerca bibliogràfica dels estudis elaborats sobre la temàtica. Bàsicament cal esmentar aquí els estudis publicats tant per l'Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM) com també pel grup de recerca en Sostenibilitat i Territori (GIST) de la Universitat de les Illes Balears.

El primer bloc de l'article s'inicia amb una breu introducció a mode de descripció del marc territorial i turístic per analitzar després l'evolució del territori, amb un especial èmfasi a tres aspectes; primer, els canvis i transformacions territorials que es desprenen de la cartografia a partir de l'anàlisi del mapa de les cobertes del sòl de 1995 i de 2005. Per això, el primer pas ha estat la unificació i simplificació de les categories d'ambdós documents per facilitar-ne la comparació i s'ha acabat definint-ne un total de nou. Després s'analitza la importància del turisme amb tres indicadors bàsics que donen una primera imatge de la presència del sector (taxa de funció turística espacial, taxa de funció turística residencial i taxa de funció turística). Per últim, a partir de variables com el pes de la població ocupada per sectors i l'evolució de la població, entre d'altres, es fa un repàs de les principals transformacions socials i econòmiques que precedeixen a l'aprovació del Pla Territorial Insular.

Continua l'article amb un segon bloc centrat en la revisió del Pla Territorial Insular de Menorca. S'analitzen les conseqüències territorials que ha pogut tenir el Pla, així com l'actual situació de crisi econòmica i del sector immobiliari, per veure com es distingeix un punt d'inflexió en les dinàmiques de creixement de dècades anteriors. Pel que fa al context de crisi econòmica, la seva anàlisi es basarà en fonts d'informació estadístiques, de l'IBESTAT i l'INE, en tant que hi ha una manca, encara avui dia, d'articles que analitzin amb detall les seves conseqüències territorials. La proximitat temporal del fenomen no afavoreix que aquest sigui un tema gaire analitzat avui dia.

Finalment, l'article finalitza amb unes conclusions on es reflexiona sobre quin pot ser el futur de l'illa.

2. Justificació del període d'estudi

Els espais turístics han estat força estudiats en la història recent d'aquesta activitat, entesa en el seu format més modern amb la generalització del turisme de masses. Per descomptat, les Illes Balears han merescut un tracte preferencial en aquest sentit en tant que han esdevingut una destinació de primer ordre mundial. La idea de partida de l'article, que no per sabuda deixa de ser important, és que la irrupció del turisme a partir dels anys 60 va suposar un desenvolupament

lupament urbanístic excessivament ràpid, sobretot a les primeres dècades i al litoral, i on el que més importava era créixer i no tant (o gens) la manera com es produïa aquest creixement. Posteriorment, amb la introducció del procés autònom i un major nivell d'autogovern de les entitats locals, els ajuntaments van fer la revisió, i en alguns casos també la redacció, dels seus plans municipals que en una gran majoria, però, van continuar amb els mateixos anteriors patrons de creixement. Així, s'entén que el conjunt de les Balears va veure als anys 80 l'aplicació d'uns plans urbanístics i territorials que buscaven la continuïtat i legitimitat d'aquests creixements (Blázquez, 2006; Rullán, 2010a).

Tot i això, la primera llei que elabora el Parlament autonòmic un cop constituït el 1983 va ser, justament, la *Llei 1/1984 de 14 de març, d'ordenació i protecció d'àrees naturals d'interès especial*. Aquesta celeritat es pot interpretar com una mostra de la voluntat balear de resoldre la problemàtica turística i urbanitzadora del territori que, ja aleshores, mostrava signes realment preocupants. Aquesta llei va dotar el Parlament de la capacitat d'intervenir en matèria de protecció d'espais amenaçats pel procés d'urbanització, tot i que no serà fins la *Llei 1/1991, de 30 de gener, d'Espais Naturals i de Règim Urbanístic de les Àrees d'especial Protecció de les Illes Balears*, quan es començarà a actuar de ple en aquest problema, posant sota protecció una tercera part del territori insular en risc de ser urbanitzat. Tot i aquests antecedents per frenar l'expansió de la urbanització, no serà fins l'aprovació del Pla Territorial Insular quan hi haurà un veritable punt d'inflexió a Menorca.

El període d'estudi s'inicia, doncs, als anys 90, quan ja hem estat testimonis del primer boom turístic dels anys 60 –caracteritzat pel creixement de la planta hotelera– i també del segon, a la dècada dels 80, durant el qual va predominar la construcció de teixit urbà residencial dispers pel litoral. El tercer boom turístic de l'illa es va caracteritzar per un gran creixement de la urbanització dispersa pel territori, en tant que augmentà arreu el model residencial –habitatges unifamiliars– però principalment a les zones més properes a la costa (Rullán, 2004). Hi va haver també un augment de la urbanització turística, amb més places hoteleres i d'apartaments, sobretot a les zones de primera línia de mar (Blázquez i Murray, 2010). Com afirma Yrigoy (2013), aquesta urbanització va ser una solució temporal particular per a l'acumulació de capital a partir de la segona meitat del segle XX, i materialitzat en la “producció” d'espais de sol i platja.

3. El turisme com a element de transformació de Menorca

3.1. Context territorial i turístic

L'illa de Menorca la formen vuit municipis, Alaior, Ciutadella, es Castell, es Mercadal, es Migjorn Gran, Ferreries, Maó i Sant Lluís, i amb poc més de

700 km² és la segona en extensió del conjunt de les Balears, després de Mallorca. Compta amb una línia de costa d'uns 200 km, que dibuixen una illa allargada, però en absolut homogènia (fig. 1). La diferent formació geològica entre la meridional i septentrional dibuixen dues meitats de l'illa molt diferenciades: la costa nord presenta unes formes més abruptes i amb notòria presència d'esculls marins, mentre que la costa del sud és molt més suau i plana. Les distàncies són relativament curtes, amb una màxima en sentit longitudinal de 49 km (del Cap de Bajolí a l'esperó de la Mola) i una amplada màxima de 23 km (del Cap de Cavalleria a les platges de Son Bou). El 60% del seu territori està protegit, tant per la llei d'Espais Naturals com pel Pla Territorial Insular (Comas, 2004).

Figura 1. Menorca: localització i municipis

Font: elaboració pròpia

Pel que fa a l'estructura i distribució dels assentaments, destaca una clara bipolaritat urbana entre els nuclis de Ciutadella i Maó, que apleguen la major part de la població illenca i, de fet, el conjunt municipal es recolza funcionalment en una xarxa viària que uneix aquests dos pols urbans extrems. La població actual és de 95.183 h. (Ibestat, 2013a), que es reparteixen de forma heterogènia pel territori: els nuclis de Ciutadella i Maó representen, gairebé, dos terços del total de la població illenca (fregant ambdós els 30.000 h.) mentre la resta se situa per sota dels 10.000. La taula 1 inclou l'evolució de la població de Menorca d'ençà l'entrada del turisme i s'observa com en poc més de 50 anys s'ha més que duplicat.

La densitat de població és de 135,6 h./km² però cal tenir present que el valor –també els anteriors de població– no és del tot real atès que no té en compte la població flotant, o la població dia, i ja es pot deduir que aquesta és molt superior a l'estiu, coincidint amb l'època de major afluència turística. Per exemple, l'Observatori Socioambiental de Menorca (Marí *et al.*, 2013) calcu-

la regularment un indicador de Pressió Humana Diària (PHD)¹ i recentment va concloure que l'agost del 2012 (en concret el dia 11) s'arribà a la xifra de 201.660 persones (un nou màxim històric), superant en 4.800 el rècord de l'any anterior. En altres paraules, es va més que duplicar la població resident. De fet, des que s'elabora la sèrie temporal (any 1997) la PHD no ha deixat de créixer agost rere agost, amb un valor de “només” 160.000 persones en aquell any.

Taula 1. Evolució de la població de Menorca, 1960-2013²

	1960	1970	1981	1991	2001	2011	2013
Menorca	42.305	48.817	57.243	64.431	71.524	94.397	95.193
Alaior	4.939	5.106	5.606	6.444	7.108	9.450	9.769
es Castell	2.060	2.575	3.637	5.389	6.424	7.895	7.956
Ciutadella	12.240	15.113	17.637	20.874	23.103	29.510	29.629
Ferrieres	2.019	2.506	3.076	3.681	4.048	4.667	4.610
Maó	16.086	18.466	21.860	21.541	23.315	28.789	28.765
es Mercadal + es Migjorn Gran	2.887	2.779	2.937	-	-	-	-
es Mercadal	-	-	-	2.365	3.089	5.292	5.425
es Migjorn Gran	-	-	-	1.049	1.167	1.520	1.520
Sant Lluís	2.074	2.272	2.490	3.088	3.270	7.275	7.509

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades d'Ibestat (2013a)

Respecte la resta d'illes veïnes, Menorca va patir un cert retard en el desenvolupament de la seva activitat turística. No obstant això, aquesta ha aconseguit assolir, igual que a les altres, una important presència i actualment ocupa un alt percentatge de població activa. De fet, el cas d'estudi pot ser també una bona mostra del tan recurrent concepte de “balearització”, que dona nom a un model d'un creixement urbanístic molt intens en primera línia de mar i sovint associat a una imatge negativa pel que suposa quant a ocupació en massa de zones de platja, planta hotelera amb grans volums d'ocupació, estacionalitat accentuada o infrautilització d'infraestructures i equipaments a la resta de l'any (Antón *et al.*, 2011).

Per descomptat les Balears pateixen avui dia el problema de l'obsolescència de molts dels seus nuclis alhora que des del punt de vista ecològic, són nombroses les situacions d'insostenibilitat biofísica i sobredimensionament de la

1. Aquest indicador mesura el volum de persones que hi ha a l'illa cada dia i es calcula a partir de les dades del nombre de passatgers que entren i surten diàriament de Menorca per l'aeroport i els ports de Maó i Ciutadella, i que són recollides per AENA, l'Autoritat Portuària i la Direcció General de Transport Aeri i Marítim del Govern Balear.

2. Per als anys 1960, 1970 i 1981 els municipis d'es Mercadal i es Migjorn Gran apareixen com un agregat de població, de forma que els valors es mostren sumats. No serà fins al cens de 1991 que podem veure aquestes dades desagregades en dos municipis.

petjada ecològica³ (Gorostiza, 2005; Murray *et al.*, 2005; Murray, 2012). Malgrat tot, amb l'entrada en funcionament del govern autonòmic, no han deixat d'haver-hi regularment reivindicacions de caire ecologista i ambiental a favor de la protecció d'espais naturals, moratòries urbanístiques o esponjaments urbans (Blázquez *et al.*, 2005). En el cas de Menorca, hom assenyala que aquesta balearització s'ha produït, paradoxalment, en el període de vigència de la reserva de la Biosfera (Mata, 2006).

Així, els creixements urbans de la segona meitat del segle XX, sobretot els de naturalesa turísticoresidencial, són, sens dubte, un dels fets que millor expliquen la configuració territorial actual. Malgrat això, cal recordar també que va ser el 1993 quan l'UNESCO, a través del seu programa *Men and the Biosphere*, atorgà a Menorca (en la seva totalitat) la distinció de Reserva de la Biosfera, pel seu alt grau de compatibilitat assolit entre el desenvolupament econòmic, la conservació paisatgística i patrimonial i el consum dels recursos existents en el territori. Aquest serà un punt de partida de posteriors polítiques territorials i dins l'àmbit de planificació, l'aportació més rellevant als objectius marcats per la declaració de Reserva de la Biosfera serà l'aprovació, el 2003, del Pla Territorial Insular, en tant que incorpora pautes de creixement urbanístic que haurien de contribuir a la cohesió dels espais naturals de l'illa. Si es parteix de la idea que l'objectiu de tot exercici de planificació és arribar a una proposta de model que l'Administració pública consideri la més adient (Fernández, 2004), aleshores és innegable que des d'un punt de vista turístic, aquest Pla ha tingut un paper cabdal (Dubón, 2006).

Per contextualitzar l'evolució del turisme a Menorca a partir dels anys 90 és important saber què va passar a les dècades anteriors. En aquest sentit, Onofre Rullán (2004) estableix una periodització de les etapes o booms turístics a les Balears, que suposa un dels punts de partida de l'article: així, divideix el desenvolupament del turisme a les illes en tres períodes, iniciant-se el primer a finals dels anys 50 (una mica més tard a Menorca) i que suposà el que Blázquez i Murray (2010) anomenen la "modernització econòmica del franquisme". Aquest boom es va caracteritzar per la construcció d'una considerable planta hotelera i l'augment del tràfic aeri gracies als vols xàrter. Després, amb la crisi energètica mundial de 1973, va començar a perdre força. La segona etapa va destacar, sobretot, per un canvi en la tipologia d'allotjament nou, amb un predomini de la construcció d'apartaments, i el seu punt d'inflexió el situem a la primera guerra del Golf (1991), amb un estancament que per a alguns no es va superar fins el 1993.

En aquest mateix període, però, i davant els problemes derivats del creixement de la urbanització, apareixen els primers intents per actuar-hi. Amb

3. La petjada ecològica mesura la demanda de natura d'una societat. És un indicador de l'impacte ambiental que respon a la pregunta de quant de sòl productiu cal per sostenir una determinada població humana, de forma que ens indicaria les possibilitats que un model socioeconòmic sigui sostenible. Aplicat al cas d'estudi de l'article, i per oposició, el concepte ens estaria definint l'abús d'urbanització del litoral, intensiva i sovint desordenada.

els planejaments encara vigents d'inicis de la democràcia, Menorca podria duplicar la seva població, però ja en aquell moment es veia la necessitat d'implementar alguna mesura o regulació i que, a més, fos a escala supramunicipal (Rullán, 1999). L'aprovació de l'Estatut d'Autonomia Balear al 1983 va suposar el traspàs de noves competències pel que fa a les polítiques urbanístiques i territorials de la Comunitat Autònoma Balear. Així, algunes de les lleis que s'aprovaren en aquesta direcció foren la *Llei 2/1984, de 12 d'abril, sobre allotjament extrahoteler*, i la *Llei 7/1988, d'1 d'abril, sobre mesures transitòries d'ordenació d'establiments hotelers i allotjament turístic*, i que hauria d'afectar l'oferta de nova planta que es volgués desenvolupar amb la imposició d'unes característiques i l·lindars concrets. Durant la dècada dels 80 es consoliden dues tendències que, tot i que tímidament, ja s'havien començat a manifestar abans: el creixement de l'oferta turística no reglada i un extraordinari desenvolupament del sector en general, que seguirà durant el període aquí analitzat (Rullán, 2010b).

La dècada dels 90 s'inicia a les Balears amb el tercer boom turístic (1991-2001), que va venir acompanyat de la proliferació d'apartaments i hotels a la franja costanera així com d'un augment de les entrades de passatgers via marítima i aèria. Va ser també quan l'illa de Menorca experimentà un procés d'urbanització molt intens, de la mà de l'habitatge vacacional i un augment de la capacitat d'acollida dels nuclis existents: hi ha un procés d'urbanització difosa i de baixa densitat al litoral (Pérez, 2012), així com també un augment de la urbanització fora del nucli tradicional, en bona part a causa de l'aparició de noves formes d'allotjament com els hotels rurals i l'agroturisme (Bauzá, 2006). És a dir, més urbanització al litoral i a l'interior. S'entén, doncs, que el sector de la construcció prengui un paper cabdal amb la proliferació d'habitatges unifamiliars de segona residència (Blázquez *et al.*, 2002). De fet, aquest tercer boom no va incorporar cap nou producte turístic sinó que suposà, més aviat, una forta acceleració del sector de la construcció (Rullán, 2010b).

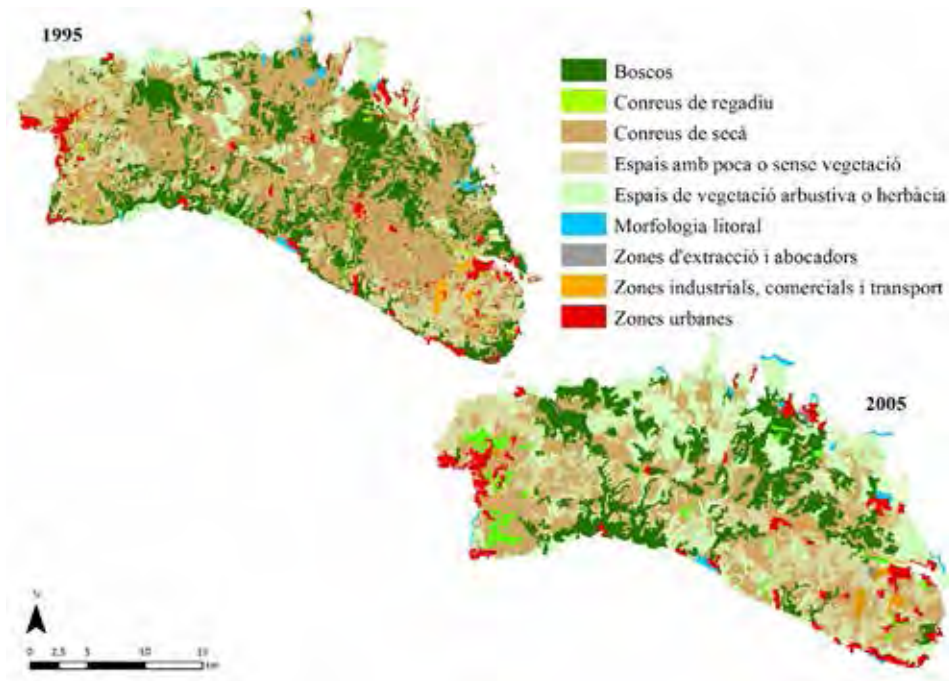
Malgrat tot, els anys 90 s'inicien amb una crisi al sector turístic, com ja havia passat als 70, en bona part per la recessió econòmica que viu el principal mercat emissor de turistes d'aleshores, el britànic. No obstant això, en un context com més va més global, el turisme a les Balears en general i de Menorca en particular, es va veure beneficiat per l'esclat de la primera Guerra del Golf (1991) i de la situació de tensió internacional, que va fer perdre atractiu a les destinacions turístiques competidores de la riba sud-oriental del Mediterrani. Es pot dir, doncs, que els cicles de l'economia global i el turisme de les Illes Balears es troben estretament relacionats, i marquen unes clares pautes d'evolució. Els tres booms turístics en són un reflex: el primer és l'efecte de la fase alcista del final del fordisme, el segon es pot relacionar amb l'arribada de capital europeu per l'entrada d'Espanya a la Unió Europea, i el tercer va estretament lligat al creixement econòmic i la disponibilitat de majors volums de capital, a conseqüència de la transnacionalització del crèdit.

Tot plegat, la funcionalització i creixement turístic han incidit profundament sobre el territori de Menorca i han provocat canvis en dos sentits: estructural i morfològic. Quant als primers, s'ha modificat tant l'estructura demogràfica com l'activitat econòmica, amb una clara reestructuració en favor del sector turístic. Pel que es refereix als morfològics, cal esmentar les transformacions del paisatge, amb un medi rural on avui dia hi trobem representades diverses funcions d'oci i a la vegada espais amb una especialització en residències turístiques i complexos hotelers. Els apartats que segueixen a continuació fan un breu recorregut per aquests canvis.

3.2. Transformacions territorials. Anàlisi dels usos i cobertes del sòl 1995-2005

Les transformacions territorials que s'han produït a Menorca amb l'entrada del turisme expliquen els principals canvis que hi ha hagut en l'ocupació del sòl. De l'anàlisi de les cobertes del sòl dels anys 1995 i 2005, es pot veure més clarament aquests canvis. La figura 2 mostra els usos del sòl d'aquests dos anys.

Figura 2. Usos del sòl, 1995 i 2005

Font: elaboració pròpia amb bases cartogràfiques extretes d'OBSAM

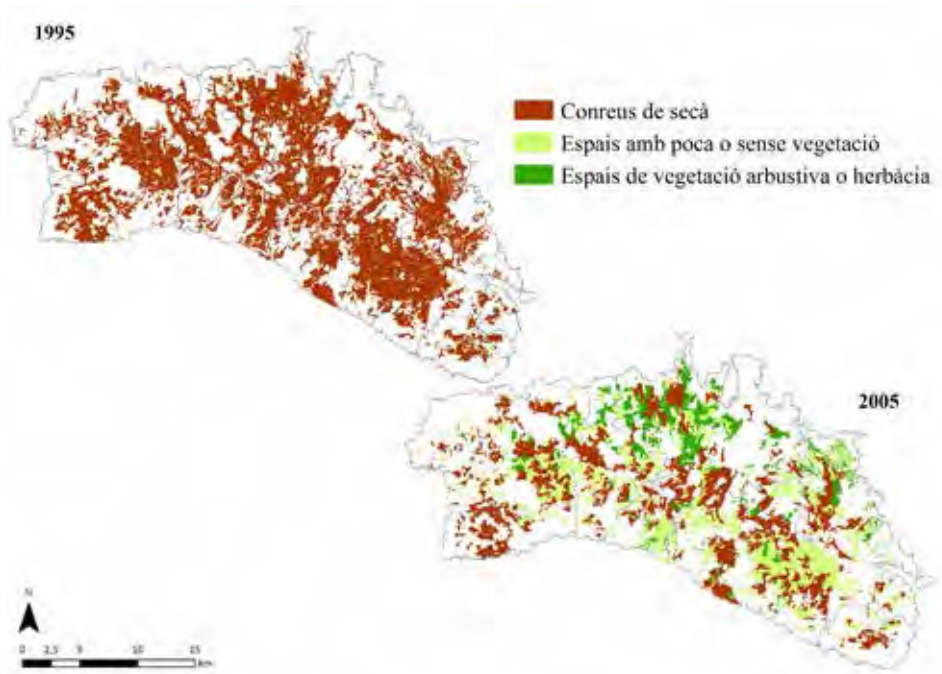
Les diferències més rellevants rauen en la pèrdua de conreus de secà i l'augment de la superfície de vegetació arbustiva o herbàcia, seguit per

l'augment dels espais amb poca (o sense) vegetació. Aquests canvis estan relacionats amb l'abandonament de l'activitat al camp, que provoca la proliferació d'espais amb poca vegetació o vegetació arbustiva o herbàcia (Blázquez *et al.*, 2010). En general, en el període analitzat es perden unes 10.500 ha de conreus i se'n guanyen més de 12.500 de les altres dues tipologies (un 5% i un 11%) (taula 2 i fig. 3). En aquest punt, és important fer una breu caracterització de la cobertura vegetal predominant al territori menorquí, sobretot forestal i arbustiva, tenint en compte que són dos els elements que la condicionen: el clima mediterrani i la insularitat. Així, hi predomina una vegetació clarament mediterrània, amb una major presència a les zones més humides de l'alzinar (*Quercus ilex*) i d'un sotabosc que afavoreix que sempre es conservi un alt grau d'humitat, el qual ajuda al creixement de bona part de plantes i matolls. En aquelles zones amb una degradació de l'alzinar, però, han acabat proliferant les pinedes (*Pinus halepensis*). Per la seva banda, a les zones més seques, sense presència de bosc, hi trobem diferents tipus de garrigues, d'entre les quals destaca l'ullastre (*Olea eurpoeaea*) amb arangí bord (*Prasium majus*) i el garballó (*Chamaerops humilis*), que s'han estès també com a resultat de la degradació de l'alzinar. Proper a la costa, on la salinitat no permet el creixement d'espècies majors, hi predomina la vegetació de coixinets espinosos i altres espècies endèmiques adaptades a les condicions del lloc. A causa de la situació d'insularitat, cal destacar el fet que a Menorca existeixen una gran quantitat d'endemismes i que s'hi troben representats bona part dels dominis mediterranis, a excepció dels típics de muntanya i fluvials o de ribera.

Taula 2. Quantificació dels canvis de cobertes del sòl, 1995-2005

Coberta del sòl	1995		2005		1995-2005 variacions	
	ha	%	ha	%	ha	%
Bosc	15.736,67	22,66	13.403,59	19,14	-2.333,08	-3,52
Conreus de regadiu	860,07	1,24	1.652,39	2,36	792,32	1,12
Conreus de secà	29.488,31	42,46	18.959,35	27,08	-10.528,96	-15,38
Espais amb poca o sense vegetació	13.216,81	19,03	17.441,26	24,91	4.224,45	5,88
Espais amb vegetació arbustiva o herbàcia	5.627,74	8,10	13.990,24	19,98	8.362,50	11,88
Morfologia litoral	774,51	1,12	292,37	0,42	-482,14	-0,70
Zones d'extracció i abocadors	74,96	0,11	153,03	0,22	78,07	0,11
Zones industrials, comercials i transport	474,99	0,68	594,01	0,85	119,02	0,16
Zones urbanes	3.189,03	4,59	3.526,05	5,04	337,02	0,44

Font: elaboració pròpia

Figura 3. Canvis en les cobertes i usos del sòl, 1995 i 2005

Font: elaboració pròpia amb bases cartogràfiques extretes d'OBSAM

Donada la importància de l'agricultura a Menorca, tant des del punt de vista ambiental com paisatgístic i també econòmic, és important caracteritzar els seus trets principals. En els darrers anys, el sistema agrícola menorquí es troba immers en un procés de reestructuració que ve definit per una disminució del nombre d'explotacions i un estancament de la població ocupada en el sector, resultat de l'especialització turística. En contraposició, trobem un augment de l'extensió de les explotacions, intensificació i industrialització de l'activitat, amb una mitjana de 120 ha per explotació, i hi trobem de l'ordre de 300 explotacions, la major part ramaderes (175 exclusivament destinades al sector làctic per a la producció lletera i formatgera). Així, es pot parlar d'un canvi de tendència del sector agrícola-ramader, amb la progressiva substitució dels camps de conreu en benefici de les explotacions ramaderes. No obstant aquests canvis, cal insistir també en el fet que la disminució de la superfície conreada no té per què significar una pèrdua paral·lela de l'activitat, ja que aquesta s'ha reconvertit en explotacions més especialitzades, intensives i mecanitzades.

L'abandonament del camp es va produir a partir de l'entrada i expansió del turisme. A més, el sector primari ha vist també com un gran nombre de parcel·les s'han destinat a l'especialització ramadera destinada a la producció lletera. Sigui per la pèrdua d'espais agrícoles o pel declivi del sector primari, tot plegat mostra un canvi de tendència pel que fa a la població activa i al pes

de les diferents activitats en l'estructura econòmica de l'illa, amb una disminució de les tasques del camp en favor del terciari i serveis. Més clarament, es pot veure aquest canvi amb l'evolució de la població activa per sectors, on disminueix la dedicada al primari i secundari i alhora augmenta la població ocupada en els serveis, malgrat que amb grans oscil·lacions al llarg de l'any per l'estacionalitat del model turístic implantat. Ja de ple en els anys 90, la participació de la producció dels sectors primari (també bijuteria i calçat) es redueix molt significativament per les crisis contínues, que acaben en un procés de concentració i desaparició d'algunes empreses (López i Rosselló, 2002).

En aquesta anàlisi es pot avaluar amb una mica més de detall quin ha estat el grau de transformació per cobertes del sòl. La taula 3 mostra les diferències entre els anys 1995 i 2005; per fer-ho, s'ha calculat el volum d'hectàrees perdudes a cada tipus de coberta, quantes més se n'han guanyat (de forma que s'han situat en un altre espai del territori) i quantes es mantenen sense canvi. La darrera columna indica el total de superfície per coberta que correspon a la suma entre les hectàrees guanyades i les que es mantenen.

Els canvis que han centrat més l'atenció en aquest article són els que es donen a l'espai artificialitzat en ser una clau per entendre l'evolució de l'espai urbanitzat i per tant, també l'espai turístic. La figura 4 representa l'augment zonificat de la urbanització entre el 1995 i 2005, diferenciant-hi entre nuclis urbans,⁴ urbanització laxa⁵ i altres espais artificialitzats.⁶

Taula 3. Transformacions de les cobertes del sòl fins al 2005

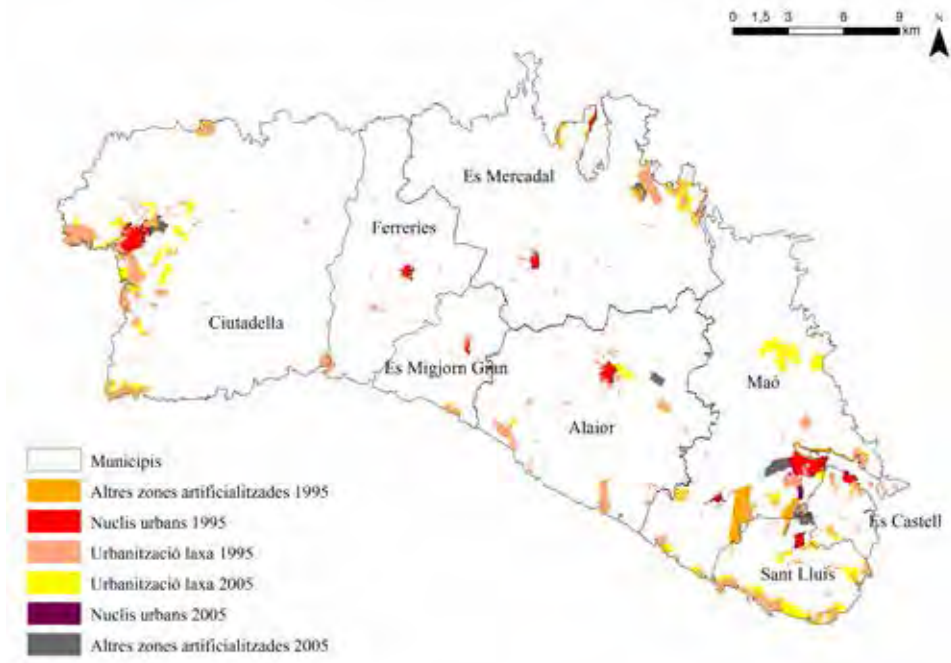
Coberta del sòl	ha perdudes	ha mantingudes	ha guanyades	total (ha guanyades+ ha mantingudes)
Bosc	8.185	5.727,84	7.544,1	13.271,94
Conreus de secà	17.020,78	6.326,4	2.009,21	8.335,61
Conreus de regadiu	574,71	1.353,04	285,37	1.638,41
Espais amb poca o sense vegetació	6.871,48	12.574,36	4.674,29	17.248,65
Espais amb vegetació arbustiva o herbàcia	3.454,82	11.615,1	2.170,68	13.785,78
Morfologia litoral	2.037,69	82,32	204,61	286,93
Zones d'extracció i abocadors	72,25	148,77	2,71	151,48
Zones industrials, comercials i transport	104,1	208,83	370,5	579,33
Zones urbanes	1.236,96	1.521,13	1.937,56	3.458,69

Font: elaboració pròpia

4. Els nuclis urbans inclouen tot el teixit urbà continu.

5. La urbanització laxa inclou el teixit urbà discontinu, les urbanitzacions i els nuclis rurals.

6. S'inclouen en aquesta categoria els següents elements: polígons industrials, zones portuàries, aeroport i zones esportives.

Figura 4. Evolució de les cobertes del sòl artificialitzades, 1995-2005

Font: elaboració pròpia amb bases cartogràfiques extretes d'OBSAM

La categoria que més augmenta és la urbanització laxa, mentre que en sentit contrari els nuclis tradicionals no veuen augmentar massa la seva superfície. Destaca el creixement al litoral del terme municipal de Sant Lluís, que arriba a crear un continu urbà al llarg de la seva costa. Cal destacar també el creixement al terme municipal de Maó, mentre que el terme de Ciutadella ho fa per la construcció de tot un seguit d'urbanitzacions que no es localitzen al litoral, sinó a la perifèria del nucli tradicional. Quant a Forrells, també augmenta la urbanització: es tracta d'un nucli que pertany al municipi d'es Mercadal i on trobem una part força destacada dels habitatges de segona residència.

Analitzant cada una de les categories s'observa com totes augmenten en aquest període de deu anys, sent la urbanització laxa la que més ho fa en valors absoluts (més de 500 ha). La urbanització dels nuclis tradicionals creix en unes 200 mentre que a les altres zones urbanitzades aquest augment supera les 250 ha (sobretot a les àrees industrials, tant de Ciutadella com de Maó). El que varia en aquest sentit és el pes relatiu de cada una de les cobertes; si al 1995 la urbanització laxa superava el 73% del total de les cobertes artificialitzades, al 2005 s'havia reduït fins al 68%: tant la urbanització dels nuclis tradicionals com les altres zones artificialitzades guanyen pes relatiu (taula 4). En conjunt,

fins el 2005 hi ha un increment d'un miler d'hectàrees en aquests tres usos (unes 100 hectàrees anuals de mitjana).

Taula 4. Evolució de les cobertes del sòl artificialitzades 1995-2005

Coberta del sòl	1995		2005		variacions 95-05	
	ha	%	ha	%	ha	%
Nuclis urbans tradicionals	454,61	14,53%	644,72	15,65%	190,11	1,12%
Urbanització laxa	2.294,19	73,34%	2.825,93	68,59%	531,74	4,75%
Altres zones artificialitzades	379,30	12,13%	649,40	15,76%	270,10	3,64%
Total	3.128,10	–	4.120,05	–	991,95	–

Font: elaboració pròpia

3.3. La creixent importància del turisme

El turisme és una activitat que ha anat guanyant presència a Menorca al llarg dels anys, alhora que també certs problemes, sent el més important l'estacionalitat; l'activitat es concentra sobretot als tres mesos d'estiu amb el que suposa això de saturació de platges i uns equipaments i infraestructures que a la resta de l'any romanen infrautilitzats. I dita estacionalitat també té efectes en la demografia, en trobar-nos amb fluctuacions molt grans de població intranual.

La importància del turisme en un territori es pot avaluar a partir d'una sèrie d'indicadors que mostren quin és el seu pes i la pressió que pot exercir sobre un territori. Aquí en presentem tres; el primer és la *taxa de funció turística*,⁷ que ens mostra Menorca com un espai semiespecialitzat, però la situació varia si s'analitza la taxa a escala municipal: es Migjorn i es Mercadal presenten una especialització funcional més elevada (taxes de 212 i 129) en haver-hi importants urbanitzacions com Sant Tomàs al primer i Fornells a es Mercadal. De fet, ambdós municipis compten amb més places turístiques que no pas població resident. En el mateix grau de semiespecialització, però amb taxes força més baixes, se situen la resta de municipis tret de Maó, que es queda en el nivell mínim de funció turística. Ciutadella, amb una taxa de 78 és, amb diferència, el que té el volum més gran de places turístiques de l'illa, amb gairebé 23.000 el 2011 (Ibestat, 2013b).

El segon indicador és la *taxa de funció turística residencial*⁸ i aquí cal destacar, en primer lloc, una gran especialització turística del municipi d'es Merca-

7. Mesura la relació percentual entre el nombre de llits o places disponibles pels turistes en una localitat i la seva població permanent. Es tracta, en resum, de veure quina és el potencial turístic d'un lloc. Aquesta taxa estableix diversos llinars en funció del grau d'especialització turística: de 0 a 10, mínima funció turística; de 10 a 100, semiespecialització turística; de 100 a 1.000, especialització turística (que es considera forta a partir de 400); més de 1.000, hipertròfia funcional (Defert, 1967).

8. Mesura el pes o la importància percentual de la segona residència en relació a l'habitatge principal en un espai determinat i els llinars que s'estableixen en la interpretació de la taxa són els mateixos que per a la taxa de funció turística, però en aquest cas a partir de 50-75 ja es pot parlar d'especialització (Barbier, 1966; Renucci, 1984).

dal (235), pel fet d'incloure el nucli de Fornells, tradicionalment de segones residències, mentre que els altres set municipis es queden amb valors molt més baixos, i llevat de Sant Lluís (una taxa de 53), presenten unes xifres més pròpies d'un nivell de semiespecialització.

En segon lloc, el pes de la segona residència és força significatiu, situant-se en el 20% del total de l'habitatge de Menorca (Ibestat, 2011), mentre que el 70% correspondria a habitatge principal i el 10% restant a vacant. Per descomptat, existeix un important pes de la segona residència que, en bona part, no és de propietat local, de tal forma que molts d'aquests habitatges estan buits la major part de l'any.

Finalment el tercer indicador per mesurar la importància del turisme a l'illa és la *taxa de funcionalitat turística espacial*.⁹ Segons aquesta, Menorca apareix com un territori semiespecialitzat, amb una taxa general de 71 i, com passa amb les altres dues, es tracta d'un territori heterogeni, ja que trobem la major especialització a Sant Lluís, Ciutadella, es Castell i es Migjorn Gran (valors superiors a 100) mentre que els altres quatre tenen unes taxes visiblement més baixes, o extremadament baixes (com a Ferreries i Maó). La taula 5 mostra els valors de les taxes per a cada municipi i per al total de l'illa.

Taula 5. Taxes de Funció Turística, de Funció Turística Residencial i de Funció Turística Espacial

	TFT	TFTR	TFTE
Alaior	71,3	41,2	61,1
es Castell	15,9	34,0	108,4
Ciutadella	78,1	42,4	122,8
Ferreries	20,2	18,8	14,2
Maó	6,4	28,7	16,0
es Mercadal	129,2	235,8	50,9
es Migjorn	212,3	35,0	100,8
Sant Lluís	81,7	53,4	156,4
Total	52,3	45,4	71,3

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'Ibestat (2013b)

3.4. Transformacions socioeconòmiques

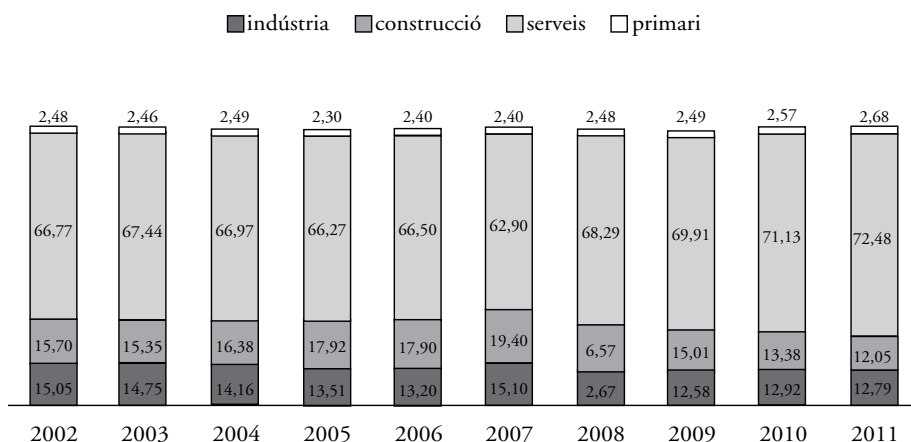
L'augment del turisme ha afavorit també importants canvis en la base socioeconòmica de l'illa, donant pas a un model productiu basat cada vegada més en el sector serveis. Es passa d'una societat que "descansava" en el sector

9. Mesura el pes de la funció turística o la densitat d'ocupació de l'allotjament turístic d'un determinat lloc, relacionant el nombre de places turístiques i el territori suport de dites places. La interpretació dels resultats es fa d'igual forma que la taxa de funció turística (Defert, 1967).

primari a tenir progressivament una economia més terciaritzada (Pérez, 2003; Ordinas i Binimelis, 2013). Actualment és més del 70% la població de Menorca ocupada en el sector turístic i de serveis, i si ho desglossem per activitats, només a l'hostaleria i el comerç hi treballa el 35% de la població activa total. Cal tenir present, però, que aquesta dada és una mitjana anual, de forma que, com és de suposar, als mesos d'estiu és encara superior, superant el 40%. La figura 5 mostra el pes relatiu de cada sector econòmic per al total d'afiliats a la seguretat social a Menorca entre els anys 2002 i 2011.

Tot i la pèrdua en el sector primari i secundari que ja es va començar a manifestar amb la irrupció del turisme els anys 60, a partir de l'última dècada encara es pot veure com aquesta tendència s'accentua, situant-se l'agricultura en un reduït 2,5%, mentre que a l'altre extrem trobem que la població activa al sector terciari segueix augmentant. Tot i la disminució progressiva de l'activitat al camp, l'agricultura ha tingut, i té encara avui dia, un pes molt gran en el modelatge del paisatge i el manteniment de la biodiversitat del territori illenc (López i Rosselló, 2002). D'altra banda, cal citar també la pèrdua de pes de la indústria, relacionada amb l'actual context de crisi econòmica i la desaparició de nombroses fàbriques. És important no oblidar tampoc el sector de la construcció, que encara pateix una forta recessió per l'esclat de la bombolla immobiliària de la qual es parlarà més endavant. De fet, d'ençà el 2007 la seva població activa s'ha reduït d'un 19,4% a poc més del 12% (2011).

Figura 5. Població activa per sectors, 2002-2011

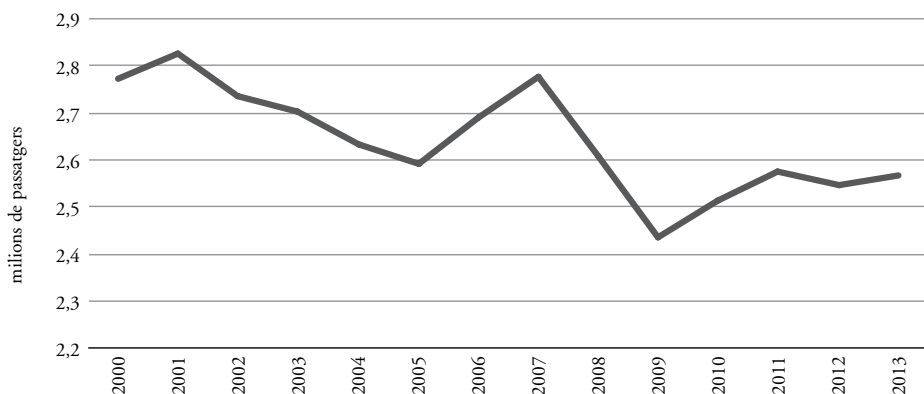
Font: elaboració pròpia a partir de dades d'OBSAM

La població menorquina a les darreres dues dècades ha augmentat sobretot per l'atractiu que exerceix l'activitat turística quant a la captació d'immigrants, bé sigui provinent de l'estranger o bé la resta de l'Estat (Fullana, 2005 i 2008), i bé per motius de vacances o laborals. D'ençà el 1998 i fins el 2009 han aug-

mentat el nombre de residents estrangers, mentre que a finals del primer decenni d'aquest segle el contingent d'immigrants comença a disminuir. Si a l'any 1998 la població estrangera resident a Menorca era de poc més del 3% i al 2009 s'arribà a un màxim del 16,7%, avui dia el valor s'ha reduït lleugerament fins el 15,5%.

La importància que ha adquirit l'activitat turística es demostra també amb el nombre d'entrades de passatgers (fig. 6). A partir de l'any 2000 se n'aprecia una disminució, en gran part pel creixement de noves destinacions turístiques, com Turquia o Xipre, que es mostren com uns forts competidors per a les Balears. Cal mencionar també l'atac terrorista de l'11 de setembre de 2001 que va alentir temporalment el nombre de viatges arreu. A més, tenim també un context de crisi econòmica a Alemanya, un dels principals mercats emissors de turistes de què es nodreix Menorca, després del britànic. Tot i això, a partir del 2005 trobem un repunt de l'entrada de passatgers que es veu frenat el 2007 per la crisi que s'inicia a l'Estat espanyol i que seguirà amb una tendència baixista fins el 2009, quan la corba es recupera lleugerament i aconsegueix la seva estabilització.

Figura 6. Entrades turístiques, 2000-2013

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'AENA

4. El Pla Territorial Insular: un primer punt d'inflexió

La dècada dels 90 va començar a marcar per al conjunt de les Balears unes pautes de transformació concretes. El sector turístic i de la construcció van augmentar com mai ho havien fet abans, al mateix temps que es produïen canvis demogràfics, determinats per un mercat de treball que anava en augment i per al qual la població autòctona no era suficient. Entrats en el nou mil·lenni, però, s'observa com el model de desenvolupament turístic comença a mostrar clars símptomes d'esgotament. Tot i uns primers intents, arran del procés de descen-

tralizació autonòmica dels 80, és en aquesta dècada quan es decideix actuar de ple sobre la problemàtica territorial, d'augment de la urbanització turística general. Després, la primera dècada del s. XXI suposarà un punt d'inflexió a causa de dos factors clau: l'aprovació del Pla Territorial Insular i la crisi econòmica.

4.1. Marc legislatiu

Per entendre l'abast del Pla Territorial Insular, el primer que hem de tenir present és la *Llei 8/1987, d'1 d'abril, d'Ordenació Territorial* (LOT), que va establir un nou context dels instruments d'ordenació territorial a considerar per sobre del nivell del planejament urbanístic. Es tracta, doncs, d'una llei marc que estableix quines són les figures que cal redactar assignant les competències. El següent marc normatiu el trobem amb les anomenades "Directrius d'Ordenació Territorial" (DOT), que en qualsevol cas prevalen per sobre del Pla Territorial, en ser de caràcter director i vinculant per a la resta de plans existents.

Després de tres dècades de gran creixement i desenvolupament turístic i urbanístic, els anys 90 portaran importants novetats quant a legislacions i plans que intentin regular o aturar la nova onada d'expansió territorial que s'està produint (Rullán, 1999); comencen a fer-se algunes passes en favor de la protecció del territori, encara que tímides i d'una repercussió no gaire perceptible (p. ex. el 1991 s'aprova la *Llei d'Espais Naturals* que protegeix de la urbanització més d'un 60% del territori). A finals de la dècada, però, comença a plantejar-se entre la societat i les diferents forces polítiques la necessitat de limitar el creixement turístic i urbanístic (Manchado, 2001), la qual cosa serà factible a partir de la *Llei General Turística* i de les *Directrius d'Ordenació Territorial*, aprovades ambdues el març de 1999. Amb aquesta nova legislació, però, no es va aturar del tot el creixement, però la diferència rau en la forma com va tenir lloc: a partir d'aleshores reconduït i amb una més clara voluntat de posar ordre a la manca de control que havia caracteritzat la urbanització en algunes parts del territori.

La Llei General Turística de les Illes Balears va suposar una moratòria que impedia l'augment de noves places turístiques si no era permutant-ne per altres d'obsoletes. El fet de no poder ampliar la planta hotelera i d'apartaments turístics va fer, però, que el mercat de segona residència augmentés com mai (Jordi i Vicente, 2007) i, per tant, no es va impedir que augmentés el volum de places turístiques, ans al contrari, se n'hi van afegir de més sense cap control. Per la seva banda, les mesures que s'aproven amb les DOT van ser la prohibició de la creació de nous nuclis urbanitzables aïllats, i també en els 500 primers metres de la ribera de mar; limitació de la classificació del sòl urbanitzable a l'interior d'una orla periurbana de 500 m dels nuclis existents; i finalment, com una mesura clau, es limità també el creixement de Menorca en el 12% de la superfície de sòl urbà i urbanitzable amb aprovació definitiva en el moment de l'entrada en vigor de les Directrius.

Per altra banda, cal citar també la *Llei 2/2001, de 7 de març, d'ordenació territorial* i per la qual els consells insulars fan seves les competències en matèria d'ordenació del territori. Per tant, ja es disposa d'un marc legal per a la redacció i aprovació del que serà el Pla Territorial Insular de Menorca, promogut des del mateix territori a partir de la iniciativa del Consell Insular.

4.2. El Pla Territorial Insular de Menorca

Vist el context previ a l'aprovació del Pla Territorial Insular (PTI), cal ara analitzar amb més detall com va contribuir a canviar les pautes de transformació territorial. Les Illes Balears van ser una de les primeres comunitats autònomes en abordar polítiques per reconduir el seu creixement urbanístic i el PTI, al cap i a la fi, vindria a representar la culminació dels intents dels anys anteriors pel que es refereix a la tendència vers una planificació integrada del territori. El PTI va néixer també amb una manifesta vocació d'ordenació i de regulació sota paràmetres i criteris sostenibilistes per a tot el territori, però sobretot per aquelles àrees litorals que havien vist augmentar de forma irreversible el seu procés urbanitzador. Així, les principals problemàtiques a què havia de fer front eren: l'augment del consum del sòl que es venia produint des de les darreres dècades, el progressiu abandonament de les activitats primàries (i la transformació del sòl agrícola) i la necessitat d'emprendre un canvi del model turístic de l'illa, considerat obsolet i de baixa qualitat.

L'aprovació del PTI va suposar un pas fonamental en l'ordenació territorial, amb bona acollida per part de les institucions implicades i del conjunt de la població. La societat menorquina es va mostrar especialment receptiva i interessada per la definició futura del territori prevista al Pla. També és cert que això últim es va veure afavorit per l'elevada consciència ciutadana, que veia en Menorca un territori fràgil, únic i amb elevats valors ambientals i paisatgístics, fet que implicava uns plantejaments especials i adequats per a la seva salvaguarda. Es tractava, doncs, d'una iniciativa política i alhora ciutadana.

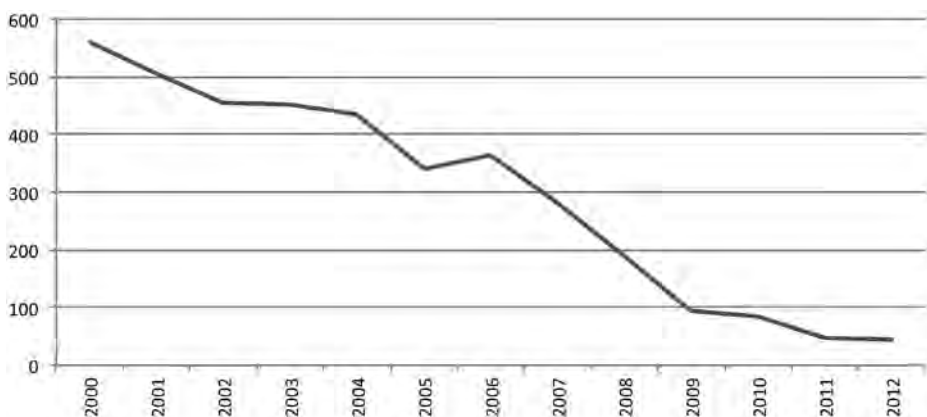
Un altre aspecte clau del PTI és el seu èmfasi en els problemes del sector agrícola i la paradoxa que aquesta activitat es veu alhora com a bàsica per al manteniment i la gestió d'una part important dels recursos naturals i del paisatge. Així, el Pla va plantejar també la separació entre nuclis de població tradicionals i zones turístiques, de forma que per a cada un es van fixar unes mesures diferents (CIME, 2003). Tot seguit es presenten els aspectes més destacats que fan referència a uns i altres.

4.2.1. El sistema d'assentaments tradicionals

Fins el 2003, el creixement urbanístic estava poc regulat i per això es veié la necessitat d'establir límits al creixement, tal com marcaven les Directrius d'Ordenació Territorial del 1999. Cal comentar també que, bé sigui per la

mentalitat conservacionista o perquè es considerava que Menorca ja havia arribat al límit del seu creixement, es va optar per no arribar al topall màxim fixat a les Directrius, sinó tan sols per un augment de poc més del 10% respecte al territori ja urbanitzat i urbanitzable. El PTI apareix, doncs, com l'instrument que ha de garantir un ritme de creixement de la urbanització i l'edificació seguint uns criteris de més sostenibilitat. A més del fet que el Pla implica la delimitació de les zones on urbanitzar i els criteris de com fer-ho, proposa l'establiment d'un límit màxim en períodes de temps concrets, mitjançant el control de llicències d'edificació, i un dels seus elements més importants és la limitació de la construcció en sòl rústic. La figura 7 mostra les llicències d'obra per a edificacions residencials i no residencials de nova planta concedides a Menorca, i destaca la clara i gairebé progressiva disminució d'ençà l'any 2000.

Figura 7. Llicències d'obra edificis de nova planta residencials i no residencials, 2000-2012

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'Ibestat (2013b)

Per a la comptabilització del sòl que caldria posar en disposició de ser urbanitzat per satisfer les necessitats d'habitatge de la població permanent, i a més fer-ho d'una forma harmònica dins els nuclis tradicionals, es va fer una estimació de futur sobre la població que tindria dites necessitats. A més d'això, i seguint el criteri d'integració a la ciutat i la cohesió social dels assentaments, el Pla va marcar també els criteris a partir dels quals certs sectors del sòl havien de ser destinats a habitatge protegit. Sense una regulació de l'Administració es podria deixar fora de joc un contingent important de població sense possibilitats d'accedir a un habitatge: així, quasi un 40% de les noves construccions s'haurien de reservar per a habitatges subjectes a algun règim de protecció que habilités l'Administració per a taxar-ne el preu.

4.2.2. La regulació de la urbanització turística. El Pla Ordenació de l'Oferta Turística (POOT)

L'espai urbanitzat de l'illa suposa, aproximadament, el 5% del total del territori insular i només l'1,82% correspon als nuclis tradicionals. Per tant, es pot dir que la resta respon al procés d'urbanització que es va dur a terme a partir de la segona meitat del segle XX (Dubón, 2006), amb la irrupció i expansió del turisme. Menorca es va especialitzar en el mercat del sol i platja, amb una oferta d'allotjament considerada de baixa qualitat, un ús molt estacional i una reduïda oferta complementària. Aquests elements, juntament amb els efectes territorials derivats d'un excessiu pes del turisme, han fet necessari limitar el sector, un canvi en el tipus d'allotjament predominant i la posada en marxa d'una oferta complementària significativa. Aquests són els tres eixos principals en què es basarà l'anomenat Pla d'Ordenació de l'Oferta Turística (POOT), dins el Pla Territorial Insular. Aquesta voluntat d'ordenar l'oferta turística vindrà a ser un dels elements claus que regularà el turisme en el territori menorquí.

Menorca i el seu territori és, en bona part, el principal capital del seu producte turístic, perquè es tracta d'un espai fràgil i que compta amb una gran i diversa riquesa paisatgística, ambiental i patrimonial (Barceló, 2007). Així, es va creure imprescindible la intervenció de l'administració en la fixació d'estratègies a favor d'un model turísticoterritorial que tingués en compte tots aquests elements, així com la població. D'aquesta forma, el Pla Territorial Insular atorgà un paper protagonista a l'ordenació del turisme com a principal sector econòmic, modelador i consumidor de territori. La qualitat ambiental i paisatgística de Menorca, però, contrasta amb l'extensió d'un model de localització territorial de l'oferta d'allotjament estructurada principalment en hotels i apartaments de categoria mitjana i baixa. Atès que a les zones on es concentra l'activitat turística es poden trobar diferents tipologies d'ocupació, saturació i qualificació de l'oferta que no responen al model desitjat, la primera mesura del POOT fou definir i integrar el sòl de les zones turístiques a la categoria de sòl d'ús turístic (compatible amb el residencial), i establint disposicions generals per a cadascun d'aquests espais. A més d'aquestes disposicions, per a cada àrea turística es van incorporar determinacions particulars que responien a condicionants territorials de caire ambiental o paisatgístic que havien de ser integrats al nou model turísticoterritorial que es volia promoure.

Partint d'aquestes premisses, el POOT va proposar una sèrie de principis que regiran el futur model turístic de Menorca, suposant un fre al creixement i un punt d'inflexió a la forma com s'havia urbanitzat fins al moment, sobretot, al litoral. En primer lloc, es van proposar uns criteris de sostenibilitat per als futurs creixements, incentivats per la idea que el territori ja havia assolit la seva capacitat de càrrega màxima, amb el risc de degradar-lo irreversiblement. Per tant, contra els creixements excessius calia afavorir la reordenació territorial de

les places i un canvi de tipologia que permetés garantir una major qualitat. A Menorca coexisteixen zones consolidades i amb un grau de saturació elevat (poc sòl vacant i greus problemes d'accessibilitat i congestió a l'estiu i en àrees de gran valor ambiental), amb d'altres on el grau d'execució del sòl urbà o urbanitzable és reduït i on es podria promoure una oferta més coherent amb els principis del PTI.

En segon lloc, i derivat de l'anterior, s'estableix la definició d'unes anomenades "àrees de reconversió territorial" que inclouen dues estratègies d'actuació: l'esponjament i la reordenació, per a un total de 20 àrees a l'illa. Les àrees d'esponjament (AE) les trobem localitzades als espais on es considera que hi ha elevats nivells de congestió, amb l'objectiu d'augmentar la dotació de zones verdes i equipaments de més qualitat, o de traslladar l'edificabilitat amb l'intercanvi per parcel·les de sòl vacant. En canvi, les àrees de reordenació (AR) se situen en zones turístiques no consolidades amb sòl vacant on es compleixen una sèrie de criteris de qualitat ambiental i paisatgística; en aquest cas l'objectiu és fomentar la localització d'allotjaments d'alta qualitat que disposin també d'equipaments que ajudin a trencar l'estacionalitat turística.

Un dels problemes que han suposat aquestes Àrees de Reconversió, però, és que van quedar per a ser gestionades per al planejament municipal, de forma que en molts dels casos tan sols va significar la desclassificació dels sòls, sense que es redactessin després els projectes que els haurien de desenvolupar de forma efectiva en uns altres sòls classificats com a urbanitzables en el planejament municipal. De fet, la crisi iniciada al 2008 va provocar l'estancament d'aquests projectes i que no es duguessin a terme, tot i que també cal tenir en compte la responsabilitat de les administracions locals, que són les que havien d'aplicar, en primer terme, les determinacions del Pla Territorial Insular.

Les places turístiques potencials l'any d'aprovació del Pla duplicaven les construïdes, un fet del tot insostenible, i d'un potencial de 153.669 places al 2000 només se n'havien construït 74.199 (Estradé *et al.*, 2009). El Pla reduïa en gairebé 60.000 el nombre de places a edificar als propers 10 anys (Mata, 2006). No obstant això, els drets adquirits i la negociació van deixar encara un potencial de creixement considerable en algunes zones de costa (p. ex. a Sant Tomàs, Torre Solí o Cales Coves) (Camps, 2008). Això va ser possible mitjançant la desclassificació de sòl urbanitzable sense pla parcial aprovat definitivament, sòls heretats d'un passat recent de caire més "desenvolupador", i que es van requalificar com a sòl rústic. En canvi, en altres zones es va optar per la redacció i aplicació de plans de reordenació o esponjament. La taula 6 identifica els creixements permesos pel PTI per municipi i es diferencia entre el previst abans de l'aprovació del PTI i l'augment finalment proposat, havent-hi una disminució total superior a les 61.000 places.

Taula 6. Proposta del PTI en nombre de places turístiques

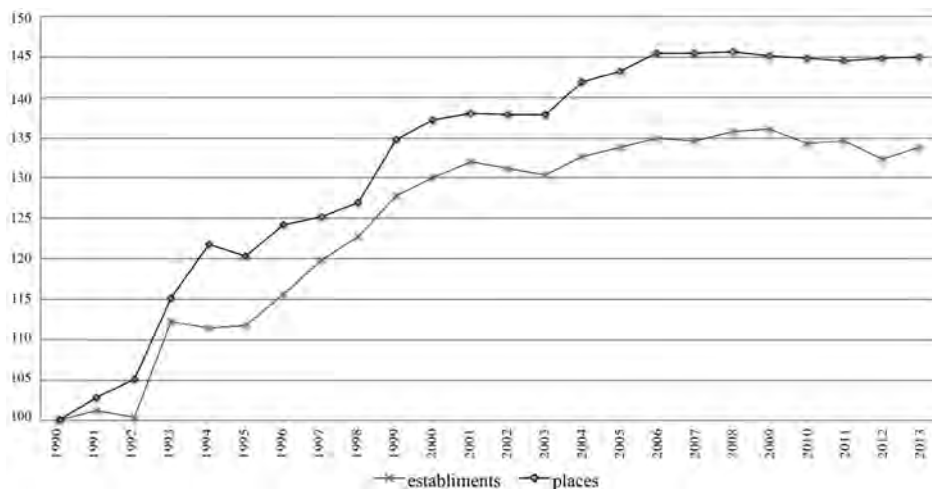
	zones turístiques			proposta PTI		diferència
	edificat	vacant	total	vacant	total	
Alaior	9.965	12.451	22.416	3.381	13.346	-9.070
es Castell	1.300	2.170	3.470	15	1.315	-2.155
Ciutadella	32.917	33.065	65.982	3.429	36.346	-29.636
Ferreries	1.479	124	1.603	124	1.603	0
Maó	1.652	1.686	3.338	493	2.145	-1.193
es Mercadal	11.381	23.382	34.763	6.814	18.195	-16.568
es Migjorn Gran	3.502	1.164	4.666	345	3.847	-819
Sant Lluís	12.003	5.428	17.431	3.134	15.137	-2.294
TOTAL	74.199	79.470	153.669	17.735	91.934	-61.735

Font: Ezquiaga Arquitectura, Sociedad y Territorio (2003)

Un cop decidides les zones calia definir les tipologies de creixement, amb les premisses bàsiques d'evitar la massificació i aconseguir també el màxim valor afegit. Es decideix apostar, per tant, per només dues tipologies edificatives –hotels i cases unifamiliars– i amb unes característiques concretes per a cada una d'elles. Quant als hotels, es defineix una alçada màxima de dos pisos, un topall de 450 places per hotel i una categoria mínima de quatre estrelles. S'imposen també uns límits de creixement de 600 places anuals a repartir entre els vuit municipis. Pel que fa als habitatges de nova planta, hauran de ser unifamiliars amb un màxim de planta baixa i primer pis, una edificabilitat màxima de 0,35 m² i un topall de 1.052 habitatges de nova planta els dos primers anys de vigència del Pla (reduïts a 858 a partir del tercer). A part d'això, existeixen altres tipus de places que sí poden ser autoritzades i que no estan sotmeses a quotes: al medi rural –fora dels nuclis tradicionals i les urbanitzacions turístiques–, ampliacions d'hotels als nuclis urbans i habitatges turístics a partir de places ja existents (Rullán, 2007).

La figura 8 ens mostra l'evolució de les places hoteleres i dels establiments turístics de Menorca; s'hi intueixen els efectes del PTI atès que a partir de l'any 2003 la tendència d'augment continuat s'estanca i se situa en aproximadament 49.000 places.

Figura 8. Evolució de les places i allotjaments turístics, 1990-2013
(índex 100 = 1990)

Font: elaboració pròpia a partir de dades d'Ibestat (2013b)

4.2.3. Regulacions al medi natural i rural

En el context de les determinacions aprovades pel PTI es fa un pas fonamental quant a medi natural i rural, ja que fins aleshores no era habitual que un instrument d'ordenació territorial abordés la qüestió rural com un element de primer ordre. Com mencionen Estradé *et al.* (2009), el PTI fa un diagnòstic dels límits de l'ecosistema menorquí amb un estudi dels seus components socioeconòmics, ambientals i culturals, emfasitzant tres grans temes: el patrimoni cultural i natural, un desenvolupament turístic residencial intens al darrer boom i l'extensió del procés d'urbanització en sòl rústic interior i litoral.

La funció principal d'aquesta part del document és la protecció de determinats sòls rústics considerats d'elevat interès ecològic, i que es localitzen a les proximitats de les Àrees Naturals d'Especial Interès (ANEI) i del Parc de s'Albufera des Grau (zona nucli¹⁰ de la Reserva de la Biosfera). Això es duégué a terme amb la identificació i delimitació de les anomenades "Àrees Naturals d'Interès Territorial", delimitades a partir de criteris biofísics i territorials. Resultat d'aquesta mesura va ser la prohibició de construir nous edificis residencials en aquests sòls. D'aquesta forma s'amplià i millorà la delimitació dels sòls rústics protegits com a ANEI i d'altres espais representatius de la diversitat ecològica insular. Es passa, així, de tenir uns espais protegits aïllats a una xarxa d'espais protegits.

10. La zona nucli d'una reserva de la biosfera és aquella constituïda pels ecosistemes millor conservats i més representatius. Aquesta zona té un nivell de protecció legal que només permet activitats compatibles amb la conservació del paisatge, els ecosistemes i les espècies que conté; únicament s'hi poden fer activitats relacionades amb la investigació i aquells aprofitaments tradicionals que no malmetin el medi.

5. La crisi econòmica i la bombolla immobiliària

Sens dubte, la crisi econòmica iniciada el 2008 ha afectat també les pautes d'evolució i ritme de canvi de l'economia i la societat menorquina ja que, entre altres, el sector de la construcció ha perdut molt pes com a motor d'activitat i generador d'ocupació. Alhora, el mercat de l'habitatge ha patit també notables canvis i a més de l'impacte del PTI, cal afegir un període de contracció derivat de la crisi econòmica, oimés si recordem que venim d'una època d'un enorme creixement del parc immobiliari.

Fins el 2006 es tracta d'un sector que segueix una tendència de creixement sostingut, però un any després ja comença a notar-se que el cicle econòmic ha arribat al seu punt àlgid: el sector entra en una corba recessiva que encara no s'ha frenat i que es manifesta més intensament a Menorca que a la resta de l'arxipèlag. En aquest context, la categoria de sòl residencial ha estat la més perjudicada, malgrat que el mercat immobiliari no residencial també ha patit els efectes de la crisi, tot i que no de forma tant contundent. Així, algunes determinacions del Pla Territorial Insular s'han vist frenades, alhora que augmenten també les dificultats d'accés a l'habitatge per a una part de la població. Si bé el Pla fixava un percentatge d'habitatges d'obra nova que havien de ser destinats a protecció oficial, la crisi i l'esclat de la bombolla immobiliària han derivat en la seva no construcció.

Aquest canvi de tendència del sector de la construcció i immobiliari es fa palès amb un parell d'indicadors com són l'evolució d'habitatges iniciats i acabats i les transaccions immobiliàries. A Menorca, d'ençà el 2008 el nombre d'habitatges iniciats no ha parat de disminuir, justament l'any anterior és quan s'arribà a un màxim històric de 13.000; en canvi, el balanç del 2011 va ser de poc més de 2.000 habitatges (Ministerio de Fomento, 2011). Quant a les transaccions immobiliàries, pateixen també un important descens els darrers anys; dues dades a tall d'exemple: primera, en el període 2004-2011 hi ha una disminució del 70,7% en les transaccions d'habitatge lliure a Menorca, i segona, el 2006 va ser l'any amb més transaccions immobiliàries (3.144) mentre que al 2011 se'n van registrar només 921 (Ministerio de Fomento, 2011).

Aquesta situació de crisi, a més de ser evident en el sector de la construcció, ha afectat també altres àmbits. Així, s'ha de remarcar un estancament demogràfic provocat en bona part per la pèrdua i també no arribada de població immigrant, tenint en compte que era una bona sortida laboral per a mà d'obra de baixa qualificació. Però és que a més la crisi també ha fet baixar el nombre d'entrades de passatgers, minvant també la capacitat de consum d'una part significativa de la població. Des d'un punt de vista de sectors econòmics, l'industrial s'ha vist també bastant afectat, alhora que, com s'ha dit abans, l'agrícola –sovint amb problemes de viabilitat– veu com s'incrementa l'abandonament de les explotacions agrícoles i ramaderes. Per tant, si la irrupció i desenvolupament del turisme va provocar el canvi de model econòmic i de

societat de Menorca, ha estat l'actual crisi la que ha fet canviar, de nou, els patrons d'evolució dels darrers decennis.

6. Conclusions: cap a on s'encamina la Menorca del demà?

La irrupció i creixement del turisme suposà, com a molts altres llocs, un canvi radical. D'entrada, transformacions territorials i paisatgístiques de gran calat; es passa també d'un model econòmic agrícola i en part, també industrial, a un altre basat (podríem dir monopolitzat?) en els serveis. I també transformacions socials en tant que l'entrada de contingents immigratoris –per motius laborals i també turístics– ha alterat l'estructura demogràfica i afavorit un cert procés de rejuveniment. Malgrat els innegables impactes positius inherents a aquesta activitat i que seria inútil negar, determinats models implantats en un territori insular generen unes problemàtiques encara més greus que a altres llocs, justament perquè les illes poden considerar-se uns ecosistemes tancats. Aquest seria el cas dels impactes en el medi natural i rural per un augment perllongat de l'activitat constructora. En el cas de Menorca l'aprovació de la LOT i les DOT s'ha de veure com un punt d'inflexió, en tant que l'objectiu principal va ser la contenció i mitigació dels impactes que estaven afectant l'illa. Per descomptat que la declaració de Reserva de la Biosfera de 1993 tingué molt a veure en qüestions cabdals com la conscienciació de la necessitat d'un model d'ocupació territorial diferent. Tot i això, Menorca també va experimentar l'onada constructora que s'estenia pel país i que posava en entredit la importància dels valors aixoplugats en dita declaració que, paradoxalment, formen part de l'atractiu de l'illa.

El Pla Territorial Insular de 2003 es caracteritzà pel seu tarannà sostenibilista i per tenir al darrera un ampli consens per part de la població i els agents públics que han de vetllar per la salvaguarda del territori. La seva aprovació suposà, d'entrada, la fixació de quotes o topalls al creixement urbanístic i d'aquesta forma, Menorca va començar a comptar amb un marc legislatiu que fixava el modelatge del seu territori a curt i mitjà termini (s'aprova per un període de 10 anys, després del qual se'n pot fer una revisió).¹¹ D'altra banda, la realitat del moment actual de crisi econòmica i aturada gairebé total del sector de la construcció, ha contribuït també a frenar la dinàmica iniciada a la dècada anterior, sobretot quant als efectes perniciosos per al paisatge d'un model urbanitzador concret. Es permet seguir creixent, però ara de forma molt més racional, reconduïda i limitada. Això fa que en el context balear, el Pla

11. Tot i la possibilitat de revisió del PTI passats 10 anys d'ençà la seva aprovació, aquesta no s'ha fet encara. No obstant, des de l'administració menorquina es manifesta la voluntat de dur-la a terme en un curt període de temps, comptant amb el mateix equip tècnic i redactor del Pla del 2003. En aquest sentit, també s'ha obert un debat molt important sobre els punts que caldria incloure o descartar, bàsicament sí permetre que creixi més la urbanització o deixar les regulacions tal i com estan actualment.

Territorial de Menorca sigui, segurament, el que més clarament intenta redreçar les tendències més negatives quant a la continuïtat del model d'expansió urbanística, si ho comparem amb la situació dels Plans Insulars de Mallorca i Eivissa.

Actualment hi ha un cert debat al voltant del PTI i les repercussions que ha tingut sobre el territori. Mentre que alguns opten per la seva reformulació, tenint en compte que les pautes amb què es va redactar ja no són les mateixes, uns altres aposten per deixar-ho com està, atès els beneficis que ha suposat des del moment de la seva aprovació. Alhora, des d'alguns sectors es veu el Pla com una trava a un major desenvolupament econòmic de l'illa, en oposició a aquells altres que argumenten que amb els seus propòsits s'ha aconseguit mantenir un espai que segueix sent font d'atracció per a molts visitants, i on la població local pot gaudir d'una bona qualitat de vida i benestar.

Els moments de crisi com l'actual són idonis per plantejar alternatives diverses davant de situacions certament problemàtiques: per exemple, apostar per polítiques a curt termini que generin ingressos i creïn ocupació, malgrat vagin en detriment del que s'ha aconseguit els últims anys en termes de salvaguarda del territori. O en canvi, pensar directament en els beneficis a mig i llarg termini i seguir amb les pautes del PTI tal i com fou concebut. Sigui com sigui, el Pla segueix sent un bon document de referència per al desenvolupament territorial racional i el manteniment dels espais i valors que contribueixen a donar singularitat al territori menorquí. Cal recordar que no s'ha arribat als nivells de creixement fixats al Pla, ni en previsions de demanda turística ni tampoc de residents. La crisi actual n'és la causa principal, no pas el Pla.

Bibliografia

- ANTÓN, Salvador; Onofre RULLÁN; José F. VERA (2011). "Mass tourism development on the Mediterranean coast". *Tourism Geographies*, vol. 13, núm. 3, p. 495-501.
- BARBIER, Bernard (1965). "Méthode d'étude des résidences secondaires. L'exemple des Baises Alpes". *Méditerranée*, núm. 2, p. 89-111.
- BARCELÓ, Joana M. (2007). "El Plan territorial Insular de Menorca: un instrumento para un modelo turístico de calidad". *Estudios Turísticos*, núm. 172-173, p. 219-224.
- BAUZA, Alicia (2006). "Menorca is different". *VIII Coloquio y Jornadas de campo de Geografía Urbana. Guía de campo*. Universitat de les Illes Balears; Asociación de Geógrafos Españoles, p. 76-106.
- BLÁZQUEZ, Macià (2006). "Calmar, contenir i decreïxer. Polítiques provades (1983-2003) i possibles de planificació urbanística". *Territoris*, núm. 6, p. 163-181.
- BLÁZQUEZ, Macià; Joana M. GARAU; Ivan MURRAY (2002). *El tercer boom. Indicadors de sostenibilitat del turisme de les Illes Balears 1989-1999*. Palma de Mallorca: Centre d'Investigació i Tecnologies Turístiques de les Illes Balears (CITTIB); Editorial Lleonard Muntaner.

- BLÁZQUEZ, Macià; Ivan MURRAY (2010). “Una geohistoria de la turistización de las islas Baleares”. *El Periplo Sustentable*, núm. 18, p. 69-117.
- BLÁZQUEZ, Macià; Ivan MURRAY; Onofre RULLÁN (2005). “Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El trasfondo oculto de la explosión turística en Baleares”. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. IX, núm. 199, p. 1-27.
- (2010). “Evolució i tendències en l’ocupació del sòl a les Illes Balears”. *Cuadernos de Geografía*, núm. 87, p. 1-22.
- CAMPS, Miquel (2008). “Infraestructures i planificació a Menorca. Situació i perspectives”, dins: *Jornades sobre els 15 anys de la Reserva de la Biosfera*. Maó: Institut Menorquí d’Estudis, p. 295-314.
- COMAS, Eulàlia (2004). “Menorca, reserva de la biosfera, el repte de la sostenibilitat”. *Latzavara*, núm. 12, p. 69-78.
- CONSELL INSULAR DE MENORCA (CIME) (2003). *Pla Territorial Insular de Menorca. Normes del Pla Insular de Menorca*. Consell Insular de Menorca.
- DEFERT, Pierre (1967). “Le taux de fonction touristique. Mise au point et critique”. *Les Cahiers du Tourisme*, serie C, núm. 5.
- DUBÓN, Maria L. (2006). “El Pla Territorial de l’illa de Menorca”. *Territoris*, núm. 6, p. 127-143.
- ESTRADÉ, Sònia; Joana FULLANA; Marta PÉREZ (2009). *Context socioeconòmic de Menorca*. Maó: Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM), Institut Menorquí d’Estudis. Disponible a: <http://www.obsam.cat/documents/informes/Context-socioeconomic-Menorca.pdf> (consultat 28/06/2014).
- EZQUIAGA ARQUITECTURA, SOCIEDAD Y TERRITORIO S.L. (2003). *Pla Territorial Insular de Menorca. Document d’aprovació inicial – memoria*. Consell Insular de Menorca i Conselleria d’Ordenació del Territori, Urbanisme i Medi Ambient.
- FERNÁNDEZ, Alfonso (2004). “Turismo y ordenación del territorio”. *Quaderns de Política Econòmica*, núm. 7, p. 35-47.
- FULLANA, Antoni (2005). “Evolución de la población de Menorca a finales de siglo XX. Incidencia de la actividad turística en su desarrollo”. *Cuadernos Geográficos*, núm. 36, p. 307-317.
- (2008). “Evolució de la població entre 1991 i 2007”. *Jornades sobre els 15 anys de la Reserva de la Biosfera*. Maó: Institut Menorquí d’Estudis, p. 193-206.
- GOROSTIZA, Santiago (2005). *La petjada ecològica de Menorca. Revisió i aprofundiment del càlcul*. Consell insular de Menorca, Departament de Reserva de la Biosfera i Medi Ambient.
- INSTITUT D’ESTADÍSTICA DE LES ILLES BALEARS (IBESTAT) (2011). *Estadístiques de vivenda. Cens de població 2011*. Disponible a: <http://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/poblacio/censos-poblacio/cens-2011/9cc677ad-ced2-475a-9e57-e0193466a532> (consultat 28/06/2014).
- (2013a). *Estadístiques de població. Padró*. Disponible a: <http://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/poblacio/padro/2acef6cf-175a-4826-b71e-8302b13c1262> (consultat 28/06/2014).
- (2013b). *Estadístiques d’economia i turisme. Allotjaments turístics*. Disponible a: <http://ibestat.caib.es/ibestat/estadistiques/economia/turisme/allotjaments-turistics/06f4cf63-e3a8-4d01-bf9a-32dd529b96b9> (consultat 28/06/2014).
- JORDI, Moisès; Joan VICENTE (2007). “Políticas para la contención del proceso de urbanización dispersa”, dins: Francesco INDOVINA (ed.). *La ciudad de baja densidad. Lógicas, gestión y contención*. Barcelona: Diputació de Barcelona (col·lecció Estudis), p. 351-380.
- LÓPEZ, Guillem; Joan ROSSELLÓ (2002). *L’economia menorquina en el segle XX (1914-2001)*. Palma de Mallorca: Edicions Documenta Balear (col·lecció L’economia menorquina en el segle XX).
- MANCHADO, Josep (2001). “La ordenación territorial en Menorca y la planificación turística”. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 31, p. 215-218.
- MARÍ, Sergi; Anna GALLOFRÉ; Sònia ESTRADÉ; David CARRERAS (2013). *El sistema d’indicadors de seguiment del Pla Territorial Insular de Menorca, 2012*. Maó: Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM), Institut Menorquí d’Estudis. Disponible a: <http://www.obsam.cat/sistemes-indicadors/PTI-2012.pdf> (consultat 28/06/2014).

- MATA, Rafael (2006). “Desarrollo sostenible, insularidad y gobierno del territorio: la experiencia del PTI de Menorca”. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, núm. 41, p. 183-198.
- MINISTERIO DE FOMENTO (2011). *Estadísticas de viviendas y suelo*. Disponible a: https://www.fomento.gob.es/MFOM/LANG_CASTELLANO/ATENCION_CIUDADANO/INFORMACION_ESTADISTICA/Vivienda/Estadisticas/default.htm (consultat 28/06/2014).
- MURRAY, Ivan (2012). *Geografies del capitalisme balear: poder, metabolisme socioeconòmic i petjada ecològica d'una superpotència turística*. Tesi doctoral inèdita, Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- MURRAY, Ivan; Macià BLÁZQUEZ; Onofre RULLÁN (2005). “Las huellas territoriales de deterioro ecológico. El transfondo oculto de la explosión turística en Baleares”. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, vol. IX, núm. 199.
- ORDINAS, Antoni; Jaume BINIMELIS (2013). “La caracterización del paisaje de Menorca a través de la toponímia”. *Investigaciones Geográficas*, núm. 60, p. 155-169.
- PÉREZ, María L. (2003). “El turismo y sus impactos en las Islas Baleares”. *Carta Económica Regional*, núm. 85, p. 20-28.
- PÉREZ, Marta (2012). *Els canvis en els usos del sòl en els darrers 50 anys en nuclis turístics de Menorca. Projecte ASANT. Anàlisi socioambiental dels nuclis turístics de l'illa de Menorca (2010-2011)*. Maó: Observatori Socioambiental de Menorca (OBSAM), Institut Menorquí d'Estudis. Disponible a: <http://www.obsam.cat/actualitat/2012/asant/asant-1-canvi-usos-sol.pdf> (consultat 28/06/2014).
- RENUCCI, Janine (1984). “Les résidences secondaires en France”. *Revue de Géographie de Lyon*, núm. 59, vol. 1-2, p. 29-40.
- RULLÁN, Onofre (1999). “Crecimiento y política territorial en las Islas Baleares (1955-2000)”. *Estudios Geográficos*, núm. 60, p. 403-442.
- (2004). “Una aproximació a la geografia històrica de Mallorca”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 57, p. 85-109.
- (2007). “El horizonte de crecimiento posible según los planes urbanísticos y territoriales de las Islas Baleares (España). *Revista de Geografía Norte Grande*, núm. 38, p. 63-77.
- (2010a). “Las políticas territoriales en las Islas Baleares”. *Cuadernos Geográficos*, núm. 47, p. 403-428.
- (2010b). “Los efectos territoriales de las dinámicas globales en unas islas turísticas mediterráneas: la Baleares”. *El Periplo Sustentable*, núm. 18, p. 119-160.
- YRIGOY, Ismael (2013). “La urbanització turística com a materialització espacial de l'acumulació de capital hotelier: els casos de Platja de Palma (Mallorca) i Saïdia (Marroc)”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 75, p. 109-131.